

SİVİL TOPLUMU YENİDEN SİYASETİN İÇİNDE DÜŞÜNMEK

Rethinking Civil Society Within the Political Context

*Özkan YILDIZ**

Abstract

This essay aims to discuss the conception of civil society and criticize the mainstream perception of civil society in Turkey. Although civil society has been described as a vital condition and component for democratization process in the country for last two decades, the mainstream conception of civil society with its dualistic and antagonistic construction of the relationship between civil society and political society carries a tendency that would falter the development and deepening of democratization. The essay argues that for a proper democratic development the relationship between civil society and political society should be based on a balance rather than one substituting the other.

Keywords: Civil society, Political society, Democratization, The state-civil society relations, Over-politicization of civil society.

Özet

Bu yazı Türkiye’de sivil toplum algısını tartışmayı amaçlamaktadır. Her ne kadar sivil toplum kavramı ülkede demokratikleşme sürecinin önemli bir koşulu ve bileşeni olarak betimleniyor olsa da, ana-akım sivil toplum kavramsallaştırılmasında sivil toplum-siyasal toplum arasında kurulan karşıtlık ve ikileme dayalı bir eğilim demokratikleşme sürecini pekiştirmek ve derinleştirmekten daha ziyade bu süreci olumsuz yönde etkileyen bir boyut taşımaktadır. Bu yazı sivil toplum ve siyasal toplum arasında dengeli bir ilişkinin kurulması ve korunması yoluyla ancak uygun demokratik bir toplumsal yapının gelişebileceği iddiasını ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sivil toplum, Siyasal toplum, Demokratikleşme, Devlet-sivil toplum ilişkisi, Sivil toplumun aşırı siyasallaşması

* Dr., Araş. Gör., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

Giriş

Son yıllarda, sivil toplum örgütleri Türkiye’de ve dünyada “yeni demokratikleşme dalgası”nın önemli aktörleri olarak kavramsallaştırılmaktadır. Özellikle liberal siyasal gelenek içinden gelen birçok yazar, sivil toplum örgütlerinin, modern toplumda yerine getirdikleri siyasal, ekonomik ve toplumsal işlevleri ile farklı toplumsal kesimlerin siyasal süreçlere katılımını sağlayarak, toplumda demokratikleşmenin güçlenmesine ve derinleşmesine katkı yapacağını ileri sürmektedir. Böylelikle, siyasal alan ya da kamusal alan farklı kimlik ve çıkarların temsili yoluyla demokratik ve çoğulcu bir yapının oluşumuna zemin hazırlayacaktır.

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak, sivil toplum Türkiye’de de 80’lerden itibaren akademik ve siyasal tartışmalarda popüler bir kavram olarak ön plana çıkmıştır. Bu dönemde farklı işlev ve amaçlara sahip sivil toplum kuruluşlarının (STK) yaygınlaştığı, sayılarının arttığı görülmektedir. Sivil toplum örgütlerinin nicel ve etkinlik alanındaki bu artış birçok yazar, gazeteci ve siyasi aktör tarafından Türkiye’de demokrasinin gelişmesine ve pekişmesine katkı sağlayacağı dile getirilmektedir.

Sivil toplumun yüceltiildiği bu dönem aynı zamanda sivil toplumun demokrasiye katkısı kuşkuyla olan bazı eğilimleri de beraberinde getirmiştir. Türkiye’de neo-liberal politikaların siyasal alana tezahürünün bir sonucu olarak devlet ve siyaset karşıtlığı, katı bir devlet-sivil toplum/sivil toplum-siyaset ikilemini de güçlendirmiştir. Bu yaklaşım devletin ve onun kurumlarının hantallaştığını, siyasal partilerin popülist politikaları benimseyerek toplumun ekonomik ihtiyaçlarını karşılayamadığı, dolayısıyla etkisini yitirerek bir kriz içerisine girdiklerini vurgulamaktadır. Liberal yaklaşım, bu sorunlara çözüm olarak sivil toplumun ikame ederek aşılacağını savlamaktadır. Her ne kadar dile getirilen sorunlarda doğruluk payı olsa da, sivil toplum-devlet/sivil toplum-siyaset karşıtlığı ekseninde kurgulanan bu çözümün, son kertede, siyasal alanın demokratikleşmesine hizmet etmeyeceği kanısındayız. Zira böylesi bir karşıtlık ilişkisi, özünde sivil toplum-siyasal toplum arasında var olması gereken dengeli ve mesafeli ilişkiyi sekteye uğratmakta ve demokratik siyasete katkısı olmayacak yeni bir ilişki biçiminin ortaya çıkmasını teşvik etmektedir. Başka bir ifadeyle, bu yeni ilişkide sivil toplum alanı kendi başına yüceltilirken, siyasal alanı ve onu oluşturan kurumlar değersizleştirilmektedir.

Bu yazı sivil toplum-siyaset arasında dengeli (karşılıklı etkileşime dayanan) bir ilişki kurulduğu sürece, sivil toplumun demokrasinin gelişmesine ve derinleşmesine katkıda bulunacağını ileri sürmektedir. Demokrasinin

konsolidasyonu ve derinleşmesi, ancak sivil toplum ve siyasal toplum arasında korunması gereken dengeli bir ilişki sonucunda mümkün olabilir. Başka bir ifadeyle sivil toplum siyasetle eklemlendiği sürece demokratik açıdan anlam ve işlev kazanacaktır ki, sivil toplum olgusunun tarihsel gelişim seyrine bakıldığında, sivil toplum ile siyasal alan arasındaki dengeli ilişkinin varlığı demokrasinin gelişmesi için önemlidir. Yazıda sivil toplum olgusunun tarihsel gelişimine kısaca analitik olarak değinildikten sonra, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız argümanın eleştirel bir tartışması yapılacaktır.

Sivil Toplumun Tarihsel Kökleri Üzerine

Sivil toplum öncelikle Batı kökenli bir kavramdır. Sivil topluma dair ilk işaretleri Antik Yunan düşünüşünde yer alan Aristo'nun çalışmalarında görmekteyiz. Antik Yunan'da var olan oikos-polis ayrımı sivil toplum nosyonunun ilk formülasyonu olarak düşünülebilir. Oikos, günümüz siyaset felsefesinde özel alan kavramsallaştırmasına tekabül eden, insanın duyularını, güdülerini ve itkilerini yaşadığı bir mekân imlerken, polis insan aklının, rasyonel düşünüşün ve ortak dil ve aklın sergilendiği kamusal alana tekabül eder. (Çelebi, 2003: 235). Ortak aklın ve ahlaki değerlerin yaşandığı ve ortaya konduğu alan olan polis, insanın siyasal ve insansal vasıflarını geliştirdiği bir alandır. Arato ve Cohen'in belirttiği gibi, "yasalarla belirlenmiş kurallar sistemi içindeki özgür ve eşit yurttaşların siyasal toplumu, ahlaki bir kamu olarak tanımlanır" (1992: 84). Öyle ki, Aristo'da ahlakilik, sadece özel hayatın değil, kamusal hatta politik hayatın da özü niteliğindedir (Saxonhouse'dan akt. Sarıbay, 2003: 16). Zira modern dönemde, sivilleşme ya da medenileşmeyle ilintilendirilen sivil toplum nosyonu örtük olarak ahlaki töze gönderimde bulunur. Örneğin White'a göre güçlü bir sivil toplumun demokratikleşme sürecindeki en önemli katkısı, bir kamusal ahlak anlayışı geliştirerek siyasetçilerin ve yöneticilerin eylem ve işlemlerinden dolayı hesap verebilmeleri sürecinin önünü açmasıdır (White, 1991: 383). Özetle, sivil toplum teriminin felsefi temelini Antik Yunan'da görmekteyiz. Aristo sivil topluma karşılık gelen polis ya da koinonia ile yurttaş, katılıma, siyasete yönelik bir vurguda bulunmaktadır. Bir bakıma sivil toplum siyaset arasındaki karşılıklı etkileşim Aristo'nun yaklaşımında da görülmektedir.

Ancak, sivil toplum modern içeriğini Batı toplumsal formasyonu içinde kazanmıştır. Bir bakıma Batı'daki modernite deneyimi sivil toplumun alt yapısını oluşturmuştur. Modernite projesi Batı'da, kapitalizm, sanayileşme, kentleşme, ulus-devlet, demokrasi, laiklik gibi dinamikler üzerinde yükseldi.

Burjuvazinin feodalizmin daha sonra da kralın otoritesinden bağımsızlaşarak sosyal bir sınıf olarak ortaya çıkması ve özgürleşmesi sivil toplum üzerinde de tayin edici rol oynamıştır. Batı Orta Çağ'ında "sivil toplum orta sınıfa kentsel yaşamda sağlanan birtakım sivil özgürlükler temelinde ortaya çıkan, merkezi otoriteden bağımsız özerk kurumların şahsında gelişme imkânı bulan toplumsal alanı belirtir" (bkz. Erdoğan Tosun; 2001:31). Nitekim 18. yüzyıl düşünürlerinden Hegel sivil toplumu 'burjuva toplumu' (Bürgerliche Gesellschaft) olarak nitelendirmiştir. Marx da Hegel'i izleyerek sivil toplumu burjuva kapitalist toplumuyla özdeş görmüştü.

Sivil Topluma Kuramsal Bakış

Sivil topluma ilişkin teorik yaklaşımlar analitik olarak değerlendirildiğinde iki ana eğilimin ön plana çıktığı görülmektedir. Birinci eğilim liberal kuram içinden sivil toplumun okunmasıdır. Bu okumada sivil toplumun ve sivil toplum örgütlerinin demokratikleşme projesine olumlu katkı sağladığı düşünülmekte ve bu nedenle sivil topluma olağanüstü önem atfedilmektedir. İkinci eğilimse bunun tersini savunmaktadır. Burada sivil toplum eleştirel bir analize tabi tutulmaktadır. Bu yaklaşımda "sivil toplum katıksız özgürlüğün ideal alanı değil sivil toplum sahasında da çatışma ve güç odakları ve dolayısıyla sömürü, baskı ve dışlama noktaları olduğu" (Hall, 1995: 120-21). Bu yüzden sivil toplumun her daim demokrasi projesine katkı sağlayamayacağı vurgulanmaktadır.

Genel olarak sivil toplumun tamamen devlete ait olmayan bir alana indirgenmesine karşı yaygın bir tepki olduğu söylenebilir. "Devletten nispeten irak diye hürriyet atfedilen sivil toplum sahasında yerleşik güçler var ve onların tasallutu da devletinki kadar yıpratıcı ve baskıcı olabilir" (Bora, 1997:9). Bilgin de paralel bir anlatımla "birlikte var oluşun alanına denk düşen sivil toplum sahasının çelişkili ve sonsuz talepleri olan egoist bireyler ve tüketicilerden, kapalı cemaatlerden oluştuğunu" (Bilgin, 1997: 66-68) vurgulamaktadır. Dolayısıyla bir toplumda sivil toplum veya sivil toplum kuruluşlarının varlığı doğrudan sivilliğe ya da demokrasiye işaret etmemektedir. Tersine sivil toplum unsurlarının birbirleriyle ve aynı zamanda siyasal alanla kuracağı yatay ilişki ve etkileşimin yönü demokratikleşmenin yönünü de tayin edecektir. Sivil toplum kendi içinde karşıtlıkları olan diyalektik bir bütünlüğe karşılık gelmektedir.

Sivil toplum kavramı değişken bir doğaya sahiptir. Değişken bir doğaya sahip olmasına rağmen kavramın temel tanımlayıcı özellikleri konusunda bir

görüş birliğinin oluştuğu söylenebilir. Kısaca bugün sivil toplum dendiğinde belirli normatif ilkelere yapılan vurgunun ön plana çıktığını görmekteyiz. Katılım, gönüllülük, özerklik, çoğulculuk, tolerans bu normatif ilkelere örnek gösterilebilir. Nitekim bugün radikal demokrasi söylemini benimseyen yazarlar çok kültürlülüğün, farklı kimlik ve aidiyetlerin siyasal alanda temsiliyetini önemsemektedirler.

Tester'e göre sivil toplum sözlük anlamıyla yurttaşlar toplumu (society of citizen) olup; bu yurttaşlar arasındaki sosyal ilişkilere ve iletişime göndermede bulunan bir kavramdır (Tester, 1992:176). "Yurttaş, Aristoteles'in tanımına göre sivil toplumun (politike koinonia'nın) yönetimine düşünüp taşınarak ve eleştirel bir tutumla katılma gücüne sahip kişidir" (Kuçuradi, 2003: 6). Dolayısıyla sivil toplum, yurttaşların oluşturduğu düzene karşılık gelmektedir. "Sivil toplum sınıfları, etnik grupları, cemaatleri birim olarak ele alan düzen değil, yurttaşı birim olarak ele alan düzendir" (Kuçuradi, 1998:28). Sivil toplumun gelişmesinin ön koşulu olan yurttaş ya da vatandaş kavramı Gellner'da 'modüler insan' a karşılık gelmektedir. Modüler insan farklı kurum ve örgütlere üye olmayı mümkün kılan bir eğitim düzeyine sahip bireyi tarif etmektedir. Bu birey, çok farklı toplumsal kümelenmelerde bir yapı taşı işlevi görmek için gerekli donanımına ulaşmıştır. Modüler insan yerel, kültürel cemaat sınırlarının parçalandığı ve ulusal topluluklara dayalı daha büyük siyasal birimlerin (ulus-devletler) ortaya çıktığı milliyetçilikler çağında tarih sahnesine girmiştir (bkz. Gellner, 1994: 214). Bir bakıma yurttaşlık ya da vatandaşlık kavramı sivil toplumun dinamik yönünü ortaya koymaktadır.

Batı siyaset felsefesi geleneği içinde geliştirilen yaklaşımlar bir yana bırakılırsa sivil toplum kavramının devlet dışı gönüllü kuruluşlara, piyasa ilişkilerine ve kentsel değerlere ve kodlara gönderimde bulunduğu söylenebilir. White'a göre sivil toplum "devlet ile-devletten ayrı, devletle ilişkide özerkliğe sahip olan ve toplumun üyeleri tarafından kendi çıkarlarını ya da değerlerini korumak ya da yaymak için gönüllü olarak kurulan örgütlenmelerin oluşturduğu-aile arasında ara bir birliktelik alanıdır" (White, 1994: 379). Sivil toplumun devlet karşısında ya da ondan özerk bir birlikte yaşama formu olarak ele alınması birçok düşünürün çalışmasında merkezi bir öneme sahip görünmektedir. Nitekim Diamond da sivil toplumu "gönüllü, kendi kendini yaratan, kendi ayakları üzerinde duran, devletten özerk örgütlü toplumsal yaşam alanı" (Diamond, 1994: 5) olarak nitelenmektedir. Bu iki yaklaşımda sivillikle özerklik arasındaki bağıntıya yapılan vurgu dikkat çekmektedir. Buradan hareketle sivillik derecesinin özerkliğin derecesine bağlı olduğu söylenebilir.

Bugün sivil toplum dendiğinde ilk akla gelen sivil toplum örgütleridir. Gönüllü dernekler, kitle iletişim araçları, meslek örgütleri, sendikalar ve benzeri kuruluşlar sivil toplum alanını oluştururlar. Sivil toplum örgütleri özünde yurttaşlık bilincinin oluşturulması, devlet karşısında güçsüz kalan siyasal oluşumların arkasındaki toplumsal desteği arttırmayı, katılımı güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu noktada, sivil toplum örgütleri, birer siyasal aktör olmaktadır. Yeni bir kimlik, yurttaşlık ve demokrasi yani bir siyaset üretme süreciyle toplumsal meşruiyet kazanabilmektedirler (bkz. Kadioğlu, 2001). İbrahim ve Wedel'e atıfla konuşulursa "sivil toplumun kurucu öğeleri arasında yer alan gönüllü kuruluşların, aracı örgütler olarak, sivil toplumun siyasi taleplerini ifade etmelerini, devletin eylemlerini denetlemelerini ve aynı zamanda devlet karşısında topluma bir korunma sağlamalarını beklemek makuldür" (İbrahim & Wedel, 1997: 4). Sivil toplumun siyasal bir özne olması ya da siyasal alanla refleksif bir ilişkiye girmesi ayrıcalıklı önem kazanmaktadır. Bu noktada sivil toplum örgütleri içinde de bir ayrışmaya gidilmesi gerekmektedir. Zira özel ortak ilgileri olan insanların kurduğu örgütler (caz müziği sevenler derneği gibi) veya hayırseverlik amacıyla kurulan kuruluşların (yardımlaşma dernekleri) 'özne' olarak siyasal alanı etkilemesi söz konusu değildir. Bu kuruluşlarda da gönüllülük söz konusu değildir. Kuçuradi sivil toplum örgütünün tanımını bu çerçevede yapmaktadır. Ona göre ulusal ve uluslararası sivil toplum kuruluşları devlet ya da kamu kuruluşu olmayan, bir meslek kuruluşu da olmayan, belirli koşullarda insan haklarının gerektirdiklerini gerçekleştirmeye katkıda bulunmak için gönüllü olarak kurulan, farklı mesleklerden kişilerin gönüllü olarak katıldığı, üyelerinin çok yönlü bilgileriyle çalışan ve kamu hizmeti yapan tüzel kişiliğe sahip kuruluşlardır (Kuçuradi, 2004: 9). Kamusal katılım sağlayarak fonksiyonel hale gelen sivil toplum örgütleri demokratik siyasal hayatın da temel unsurlarını oluşturmaktadırlar.

Krize Giren Siyaset İtibar Kazanan Sivil Toplum

Genelde dünyada özelde de Türkiye'de son yıllarda (bilhassa son yirmi yıl zarfında) siyasal alanın bir kriz içine girdiği yönünde birçok düşünür hemfikirdir. Özellikle 70'lerden itibaren Batı tipi parlamenter demokrasinin yaşadığı krize sıkça vurguda bulunulduğu görülmektedir (bkz. Touraine, 1997 & Bauman, 1999). İnsel, sadece Türkiye'de değil, geçen yirmi yıl zarfında neo-liberal fırtınanın etkisinde kalan tüm coğrafyalarda, siyasetin siyasetsizleşmesinin ciddi bir boşluk yarattığına değinmektedir (Insel, 2002). Nitekim 'tarihin sonu ve son insan' adlı eserinde Fukuyama global ölçekte büyük ideolojilerin yıkıldığını ya da cazibesini yitirdiğini vurgularken ironik

biçimde liberalizmin zaferine gönderimde bulunuyordu. Son dönemlerde Batıda sağ ve sol ideolojiler arasındaki ayrımın görece anlamını yitirmesi, siyasal partilerin sosyal sınıfların temsilcisi olma işlevini yitirmesi temsili demokrasi modelinin toplumsal talepleri karşılamadaki sınırlılığı, klasik siyasal aktörlerin aracılık ve temsil işlevinden uzaklaşmaları siyaset kurumunun küresel ölçekte yaşadığı krizin temel parametrelerini oluşturmaktaydı.

Türkiye’de de bilhassa 90’lı yıllardan sonra siyaset kurumunun toplum nezdinde itibarını kaybettiğine tanık olmaktadır. “Siyasi aktörlere güvensizlik, politikacıların rüşvet ve yolsuzluklara gömüldüğüne ilişkin eleştiriler, sağ ve sol partilerin hepsinin de halkın sorunlarıyla ilgilenmediği iddiaları, adaletin ve diğer toplumsal kurumların eşitsizliği, sıradan insanların haksızlıklara maruz kaldığı iddiaları siyasette yaşanan temsil krizini göstermekteydi” (Bilgin, 1997: 26). Bu krizin aşılmasında sivil toplum kavramına/alanına ve ardından sivil toplumu temsilen sivil toplum kuruluşlarına olağanüstü büyük beklentiler yüklenmiştir. Türkiye’de son dönemlerde yapılan kamuoyu araştırmaları yurttaşların, siyaset kurumuna ve birbirlerine olan güveninin az olduğunu göstermektedir. Zira bu araştırma verilerinde orduya yüksek bir güven duygusu dikkat çekmektedir. Halk yaşanan siyasal, ekonomik ve kültürel açmazların sorumlusu olarak siyaseti ve onu temsilen de siyasal aktörleri göstermektedir (bkz. Aksoy, 2002). Nitekim 3 Kasım 2002 seçiminde merkez siyasal partilerin büyük oranda oy kaybetmesi ve parlamento dışında kalması bu süreçle bağlantılı olarak ele alınabilir.

Türkiye’de siyasetin ya da siyasal aktörlerin mevcut sorunların baş müsebbibi olarak gösterilmesi sivil toplum örgütlerinin toplum nezdinde fonksiyonellik kazanarak ön plana çıkmasını sağlamıştır (bkz. Doğan, 2002 & İnsel, 2002). Başka bir ifadeyle başta siyasal aktörlerin toplumla devlet arasında aracılık yapma işlevini ve temsil gücünü giderek yitirmeleri sivil toplumun özel olarak da sivil toplum örgütlerinin önem ve itibar kazanmalarına yol açmıştır. Nitekim İnsel; Türkiye’de siyasetin krize girmesiyle büyük bir boşluğun doğduğunu ve bu boşluğun da kısmen sivil toplum örgütleri tarafından doldurulduğunu vurgular. Ona göre, sivil toplum örgütleri siyasete akamayan enerjiyi kendilerine çektiler. Bu hem yeni tür bir siyasallaşmanın ön habercisiydi hem de siyaset alanının boşalmasını kalıcı kılıyordu (İnsel, 2002). Özetle söz konusu yeni dönemde devletin yapamadığını sivil toplum kuruluşlarının yapması gerektiği fikri giderek güçlenmekteydi. Sivil toplum bu dönemde siyasal alanın mümkün olduğunca devre dışı bırakılmasına gönderme yapıyordu. Siyasal alanının devre dışı bırakılması bir bakıma sivil toplumla siyasal toplum (siyaset) arasında olması gereken ilişkinin yok olması anlamına gelmektedir.

Türkiye'nin son beş yılında sivil toplumla siyasal alan arasında dengenin bozulduğunu örnekleyen üç önemli gelişmeden söz edilebilir. Bu gelişmelerden birincisi, 28 Şubat süreciyle ortaya çıkan sivil toplumun aşırı siyasallaşması; ikincisi sivil toplum ile siyasal alan arasındaki ilişkinin muğlâklaşması yani resmîyetle sınırları belirsizleşen bir sivil toplum faaliyetinin ortaya çıkması ve üçüncüsü de 17 Ağustos depremiyle billurlaşan sivil toplumun devlet ve siyaset kurumlarının yerine ikame edilmesidir.

28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Kurumu (MGK) iktidardaki hükümete bir takım taleplerde bulunmuştur. MGK ile hükümet arasındaki kutuplaşma ya da cepheleşmede Türkiye'nin beş büyük sivil toplum örgütü de (Türk-İş, TESK, DİSK, TOBB, TİSK) MGK ya da orduyla mutabık olduklarını belirtmişlerdir. Nitekim basın da bu olayı demokrasi için sivil muhtıra olarak değerlendirmişti (bkz. İnsel, 1997 & Tekin; 2000 & Yerasimos, 2001). 28 Şubat sürecinde söz konusu beş büyük sivil toplum örgütünün orduyla birlikte hareket ederek siyasal alana müdahale etmesi sivil topluma yüklenen misyonun ötesinde bir anlam ifade eder. Demokrasinin önemli aktörleri olarak kurgulanan sivil toplum kuruluşlarının orduyla birlikte hareket etmesi, siyasal alanın daralmasına ve ordunun toplum ve siyaset üzerindeki etkisinin ağırlık kazanmasına yol açmıştır. Bu aşırı siyasallaşma liberal sivil toplum kurgusu içinde bir anamoli olarak düşünülebilir.

Sivil toplum devlet ya da siyaset arasındaki dengenin bozulmasını örnekleyen ikinci gelişme ise siyasal alan ile sınırları belirsizleşen bir sivil toplum faaliyetinin ortaya çıkmasıdır. Kimi sivil toplum örgütleri devletin resmi ideolojisiyle örtüşen, iç içe geçen bir yapı arz etmektedir. Örneğin din ve milliyetçilik ekseninde oluşan kimi sivil toplum kuruluşları, devletin resmi ideolojisini benimseyerek diğer sivil toplum kuruluşlarının siyasal meşruiyetini, örgütlenme hakkını, vatandaşların siyasal katılımını sınırlandıran bir eğilimi benimsedikleri söylenebilir. Böylesi bir ilişki ve yapı da sivil toplumun temel tanımlayıcı özellikleriyle çelişmektedir. Dahası devlet gibi düşünen ve davranan yer yer diğer sivil toplum kuruluşlarının işlevlerini engellemek için bazen şiddete de başvuran bu tip sivil toplum örgütlerinin demokrasinin gelişip pekişmesine katkıda bulunamayacağı açıktır. Bu durum sivil toplum-siyaset arasındaki dengenin bozulmasında bir başka anamoliye işaret eder. Yani sivil toplum ile siyasal alan arasındaki ilişkinin muğlâklaşması olarak tarif ettiğimiz anamoliyi oluşturmaktadır.

Sivil toplum örgütlerini tanımlayan temel unsur devletten özerk (otonom) değildir. Sivil toplum örgütleri otonom oldukları sürece özgür ve özgün bir kimlik oluşturup devlet üzerinde baskı mekanizması oluşturabilir.

Sivil toplum ile siyasal alan arasındaki dengenin bozulduğunu gösteren üçüncü gelişme ise sivil toplum örgütlerinin devlet ya da siyaset kurumlarının yerine getirdikleri işlevlere bir alternatif olarak ileri sürülmesidir. Yani bir tarz ikame etme durumu söz konusudur. Özellikle son 20 yılda neo-liberal politikaların da etkisiyle güçlenen bu eğilim hantal, çağın gerisinde kalmış, yıpranmış devletin üstlendiği pek çok hizmeti yerine getiremediğini vurgulamakta ve bu görevleri dinamik, çağdaş, dünyayla bütünleşmiş sivil toplumun üstlenmesi gerektiğini savlamaktadır. Zira bu anlayış kimi sivil toplum örgütlerinin söylemlerinde de görülmektedir. Örneğin Prof. Ahmet Taner Kışlalı'nın Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (ÇYDD) için yazdığı ve derneğin temel felsefesini oluşturan 'Demokratik Toplumcu Çağrı' isimli broşürün ilk maddesinde siyasal alanda yaşanan krize vurguda bulunulmakta ve bunu aşmada sivil toplum örgütlerinin üstleneceği işleve önem atfetmektedir. "Toplumumuz cumhuriyet tarihinin belki en önemli bunalımıyla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu geçici değil yapısal bir bunalımdır. Bunalımla savaşmak durumunda olan devlet kurumlarının çoğu yozlaşmıştır. Devlet yapısındaki hastalıkları gidermek görevindeki siyasal partiler ise tabanlarından ve dolayısıyla toplumdan kopmuşlardır. Partiler demokrasisi liderler demokrasisine, daha doğrusu genel başkanlar diktatörlüğüne dönüşmüştür. Kitlelerde yaygınlaşan umutsuzluğun nedeni bu çıkmazdır. Ortaya çıkan bu olumsuz tablo içindeki en önemli umut ışığıysa devletten ve siyasal partilerden kesilen umutlar sonucu, sayıları hızla çoğalan 'sivil toplum' örgütleridir" (Kışlalı, 1989: 1).

Burada dile getirilen husus neredeyse sivil toplumda devlet gibi davranması beklenmekte ve dolayısıyla da devletten özerkliğiyle tanımlanan sivil toplum devletimsi fonksiyonu ifa etmesi istenmektedir.

Sivil Toplumunu Siyasal Topluma Eklelemek

Sivil toplumu siyasal topluma eklelemek ya da siyasetin içinde düşünme konusunda son yıllarda yoğun tartışmaların olduğu görülmektedir. Bu tartışmalarda sivil toplumun ya da sivil toplum örgütlerinin siyasal alanla kuracağı etkileşimin demokrasi üzerindeki önemine değinilmektedir.

Sivil toplum literatürü incelendiğinde siyaset ile sivil toplum arasında bir dolayımın var olduğu görülmektedir. Hatta sivil toplumun siyasal demokrasinin ön koşulu olduğu birçok düşünürce de paylaşılmaktadır (bkz. Turan, 1991 & Alpay, 1991 & Çelebi, 2003). Akşit sivil toplumu siyasetle

ilintili olarak tanımlamaktadır. Ona göre sivil toplum, devletin/siyasal sistemin ve iktisadi sistemin köşelerinde iki ucu olan toplumun örgütlenmesi ile gövdesi oluşan bir kurumlaşma ve örgütlenme biçimidir” (Akşit, 2003: 74). Siyasal alanla sivil toplum arasında çift yönlü ve sürekli bir etkileşim söz konudur.

Klasik anlamıyla siyaset, partiler, temsili mekanizmalar seçimler aracılığıyla devlet-birey arası etkileşimin gerçekleştiği, güçler dengesinin olduğu başlıca alandır. “Sivil toplum ilk bakışta siyaset dışında kalan toplum olarak ifade edilmektedir. Burada anlatılmak istenen siyasetle hiç ilgisi olmayan toplum değil siyasal otoritenin müdahale edemeyeceği alanlara sahip toplum. Bir miktar da siyasal otoriteyi etkileyebilecek konumda ve varlığını ve isteklerini siyasal otoritenin varlığından bağımsız olarak biçimlenen bir toplum anlaşılmalıdır” (Turan, 1991:27). Çelebi’ye atıfla konuşulursa, “günümüzde mutlakiyetçi yönetimlerin yerini meşrutî monarşilerin, giderek cumhuriyet yönetimlerinin alması, parlamenter demokrasilerin çoğalması, yönetim erkinin devletten topluma yayılması, toplumun ulusun önüne geçmesi gibi oluşumlar, sivil toplum örgütlerinin daha çok yönetimle ilgili birimler haline gelmelerine yol açmaktadır... Günümüzde sivil toplum örgütleri yönetim dışı ama yönetimin kararları, seçimleri üzerinde söz söyleyebilme güç ve imkânına ve hakkına sahip olan birimler haline gelmişlerdir” (Çelebi, 2003:235–236). Kısaca sivil toplum örgütleri yönetimin siyasaları üzerinde baskı mekanizması oluşturmaktadırlar. Bununla birlikte etkin bir sivil toplum, temsil ve meşruluk krizlerinin aşılması sürecinde, toplumsal taleplerin siyasal alana iletilmesini sağlayarak, demokratik siyasaların geliştirilmesine hizmet etmektedir.

“Sivil toplum örgütlerinin gerçek görevi iktidarın dışında kalan grup ve sınıfların istemlerini kamusal tartışmaya sokmak, politik toplumu bu yönde etkilemektir. Kısaca sivil toplum örgütleri bireylerin, grupların ve sınıfların politik hayata katılımını sağlayan araçlardır. Böylece çeşitli grup ve sınıfların sorunları politize edilir ve politik topluma ulaşmaya çaba gösterir” (Avcı, 2000: 43). Nitekim yeni toplumsal hareketlerin sivil toplumla ilişkisini bu çerçevede ele almak mümkün. Sivil toplumun temel parametrelerinden olan yeni sosyal hareketlerin modernitenin yeni duyarlılık noktalarını politik alana taşınmalarıyla fonksiyonellik kazandıkları görülmektedir. Çevrenin korunması, barışın sağlanması, kadın kimliği, bireysel haklar ve özgürlükler temelinde yeni toplumsal hareketlerin kamuoyunu etkiledikleri söylenebilir. Offe’a göre bu yeni hareketler kendiliğindenci, duygusal, merkezilikten yoksun, eşitlikçi ve pre-figüratif özellikleriyle gayri resmi olarak örgütlenmiş, gevşek bağlarla kenetlenmiş gruplardan oluşmaktadır. Gündelik yaşamın gittikçe artan bürokratizasyonuna, kurumsallaştırılmasına ve yaşam dünyasının

sömürgeleştirilmesine karşı direnmeyi amaçlamaları dolayısıyla 'yeni siyasal paradigma' içinde yer alan bu hareketler sivil toplum alanında vuku bulan özerk ve parlamento dışı mücadele biçimlerini savunurlar. Söz konusu hareketler kamusal ve özel alan arasındaki bu dolayım sahasında hem devletin meşru gördüğü siyasetin sınırlarına hem de liberal ideolojiye meydan okurlar (Gladwin, 1999: 125). Zira yeni sosyal hareketler, eski dönemin sınıf temelinde ortaya çıkan antagonizmalardan farklı olarak kapitalist modernleşmenin ürünü olarak ortaya çıkan sosyal problemlere dikkati çekmektedirler. Bu sosyal problemler sadece belli bir sınıfın grubun ya da zümrenin değil tüm toplumun ilgi alanına girdiği söylenebilir.

Sivil toplum örgütleri, sivil toplumun demokratik bir zeminde inşası için kırılğan olmayan, işleyen bir siyasal alana ihtiyaç duymaktadır. Siyasal alan, sivil toplumdan ayrı olarak siyasal partiler, parlamento gibi esas işlevi temsil olan kurumlardan oluşmaktadır. Sivil toplum örgütleri siyasal alanla eklemlendiklerinde ideal anlamda aktif ve dönüştürücü bireyselliğin kolektif biçimi olabilirler. Bu bağlamda, Keyman'a göre bugün yapılması gereken, bireysel hak ve özgürlüklerin taşıyıcısı olan, toplumsal sorunlara çözüm arayan, mikro düzeyde kendi çevresini, makro düzeyde devlet-toplum ilişkilerini demokratik bir temelde dönüştürmeyi amaçlayan aktif bir bireyselliği kolektif kimlik içinde yaşama geçirmektir. Bu kimliğin adı sivil toplum ve sivil toplum örgütleridir (Keyman, 2003). "Sivil toplum kuruluşları siyasal alan, yani siyasal partiler ve parlamentoya ilişkiye girmedikleri sürece demokrasiden sapmaktadırlar. Demokrasiye giden yol, kendi başına hareket eden ve devlet ile çatışmaktan hoşlanan bir sivil toplum alanının yüceltilmesinden değil, sivil toplum örgütleriyle siyasetin eklemlenmesinden geçmektedir" (Kadıoğlu, 2001). Dolayısıyla sivil toplumla siyasal toplumun etkileşim içine girmesi ayrıcalıklı önem kazanmaktadır. Zira bu etkileşim son tahlilde toplumun ve beraberinde siyasetin demokratik doğrultuda değişmesine de görece katkı sağlayacaktır. Sivil toplumun demokrasiyle olumlu ilişkisinin anahtarı siyasal alan olmaktadır.

Sivil toplum örgütleri modern dönem demokrasi teorileri içinde önem atfedilen aktörler haline gelmektedir. Nitekim katılımcı demokrasi anlayışının güçlenmesi sivil toplum örgütlerinin daha fonksiyonel olmasıyla açıklanmaktadır. Katılımcı demokrasi modelini savunanlar devlet-sivil toplum iç içeliğini baz almaktadır. Bu iki alan sürekli etkileşim içindedir. Önemli olan devlet-toplum iç içeliğinin yapısını demokratik doğrultuda değiştirmektir. Keyman'a göre katılımcı demokrasi etkili bir mekanizma, çünkü 'siyasal etki eşitliği ilkesini' gündeme getiriyor. Bir taraftan katılımcı demokrasiyle parti ve

sivil toplum örgütleri arasında karşılıklı denetim ilişkisinin kurulması olası, diğer taraftan, katılımcı demokrasi sivil toplum örgütleri arasında da bir eşitlik ilişkisi kurma olasılığını gündeme getiriyor. Modern çoğulcu toplum hem ayrıcalıklı hem de marjinalleştirilmiş ya da sessizleştirilmiş kimlikleri içerir. Sivil toplum içinde siyasal etki eşitsizliği sessizleştirilmiş kimliklerin taleplerini karar alma süreçlerine eklemeye için gerekli örgütsel, mali ve kültürel düzenlemelerin yapılması anlamına geliyor (Keyman, 1999: 205). Sivil toplum devlet ile toplum arasında bir dengenin oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Kadioğlu, içinde bulunulan küresel çağda, modern ulus-devletlerden türeyen kategorilerin yetersizliğine vurguda bulunmaktadır.

Yazara göre, “dinsel, etnik, cinsel dair kimlikleri dışlayarak kurgulanan modern vatandaşlık kategorisi, toplumdaki gelen böylesi kimlik taleplerini karşılamayarak bir siyasal temsil krizinin müsebbibi olmaktadır. İşte sivil toplum oluşumları, modern vatandaşlık kategorisini açmak, siyasal temsiliyet kriziyle halleşmek için gündeme gelmektedir (Kadioğlu 2001). Nitekim kamusal alana ilişkin yeni yaklaşımların ortak noktası da vatandaşlık kavramının eleştirisi oluşturmaktadır. Daha önceki teorik yaklaşımlarda vatandaşlık kavramı farklılıkları özel alanda bırakan, kadın, erkek, işçi ayrımlarını dışlayan bir totaliteri imliyordu (bkz. Sarıbay, 1994 & Göle, 2003). Örneğin Habermasçı kamusal alan modelinin seksenler sonrasının toplumsal dokusunu anlamada yetersiz kaldığına dair feminist eleştirilerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Feminist kuramın etkili isimlerinden Iris Young yirminci yüzyıla kadar kamu alanı kavrayışına yön veren modelin tarihsel, toplumsal ve kültürel açıdan bir eril bedenler alanı olduğunu savunmuştur. Yazar bu çerçevede bireylerin sınıf, cinsiyet, ırk, din ve benzeri bakımlardan birbirlerinin farklılıklarına dikkat edeceği bir iletişim modelini savunur (bkz. Young, 1998: 191). İletişimsel demokrasi modeli çoğulcu bir sivil toplum alanını ön koşul saymaktadır.

Demokrasinin konsolidasyonu sivil toplum ile siyasal toplum arasındaki dengeli bir ilişkiyi gerektirir. Linz ve Stepan’ın belirttiği gibi; “sivil toplum olsa olsa demokratik olmayan bir rejimi yıkabilir. Ne var ki, tam demokratik geçiş ve özellikle demokratik konsolidasyon siyasal toplumu zorunlu kılar... Sadece sivil toplum ile siyasal toplumun ayrılığını değil tamamlayıcılıklarını da vurgulamak önemlidir... Demokratik bir toplulukta sivil ya da siyasal toplumun savunucuları, çoğunlukla diğerinin normal gelişimine örtük bir şekilde hasım bir söylem ve uygulamaları benimserler... Siyasal toplumun demokratik liderleri tarihsel rolünü oynamış olan sivil toplumun normal demokratik siyasetin

gelişmesine izin verecek şekilde hareketsizleştirilmesi gerektiğini sık sık ileri sürerler.

Bu tür bir tartışma, kötü demokratik kuram ve kötü demokratik siyasettir. Siyasal seçenekler üretme hükümeti ve devleti denetleme kapasitesine sahip sağlıklı bir sivil toplum geçişleri başlatmaya, geri dönüşlere direnmeye, geçişleri tamamlamaya, demokrasiyi konsolide etmeye ve derinleştirmeye yardımcı olabilir. Bu nedenle demokratik sürecin bütün aşamalarında canlı ve bağımsız bir sivil topluma paha biçilmez. Öncelikle sivil topluma konumlanmış demokratik grupların zaman zaman siyasal toplumun gelişimi için ortaya çıkarabileceği tehlike, sivil topluma uygun örgütlenmenin normatif tercihlerinin ve tarzlarının siyasal toplum örgütlenmesinin cazip ya da tek meşru yolu sayılmasıdır” (Akt. Özbudun, 1998: 113). Geç modern dönemde bilhassa seksenli yıllarda ‘sivil toplum’la; İki binli yıllarda ‘kamusal alanla’ ilintili olarak sorgulanan olgu demokrasydi. Bugün bireysel hak ve özgürlüklere, farklılık taleplerine ve çok kültürlüğü içeren bir toplumsal dokuya yapılan vurgu sivil toplum ve kamusal alan dolayısıyla yeni bir demokrasi kısaca yeni bir siyaset üretme arayışı üzerinedir. Bu bağlamda hem sivil toplum hem de kamusal alan siyasetin altında, onu besleyen bir alan olarak dinamik bir rol oynamaktadır. Keyman’ın ifadesiyle bugünün bireysel özgürlüğü sivil toplum yoluyla aktif olarak siyasal alanı etkileme eylemini ve demokratikleşme taleplerini de içeriyor.

Devlet-toplum birey ilişkilerinin demokratikleşmesi, bu anlamda hem devletin hem de sivil toplumun demokratik ilkeler temelinde örgütlenmesini gerektiriyor (Keyman, 2003). Walzer bu bağlamda sadece demokratik bir devletin demokratik bir sivil toplumu yaratabileceğini ve sadece demokratik bir sivil toplumun demokratik bir devletin varlığını devam ettirebileceğini (Walzer, 1992: 104) vurgular. Devletle sivil toplum arsında diyalektik bir ilişki vardır.

Sivil toplumun gelişmesi devletin demokratikleşmesinin yanında toplumsal yaşamın farklılaşması ve özerkleşmesini zorunlu kılar. Toplumsal yaşamın farklılaşması ve özerkleşmesiyle toplumsal örgütlenmeyle mümkündür. “Sosyal ve siyasal örgütlülüğe dönüşmeyen bir farklılaşmanın sivil toplum ve demokrasi açısından önemi yoktur. Demokrasinin esası sosyal örgütlenmelere dayanır. Bir bakıma siyasal meşruiyet alanı ne kadar geniş olursa toplumsal örgütlerin yumuşak bir politika zemininde mücadele etme şansı doğar” (Çaha, 2000: 62). Zira toplumsal farklılaşma artarsa fonksiyonel bağımlılık ve işbölümü de artar görüşü klasik sosyolojinin ana argümanıdır.

Sivil toplum günümüzde demokrasinin derinleşmesinde gerekli olan araçları sağlamaktadır. Demokratikleşme faaliyetinin ideal anlamda gerçekleşebilmesi etkin ve uyanık bir sivil toplumun varlığıyla mümkündür.

Sivil toplum bugün artık “farklılaşmış topluma, devlet ve toplum arasındaki ikili karşıtlığında ara kurumlar yoluyla, özellikle kamusal alanla zenginleştirilmiş olduğu bir topluma, hem betimsel hem de normatif bir ilke olarak işaret ediyor. Başka bir deyişle kavram artık “demokrasinin normatif kavramı olarak kullanılıyor: halen mevcut olan demokrasinin eleştirilmesi için araçlar sağlamakta, böylece demokrasinin daha da demokratik olmasına hizmet etmektedir” (Hess'den akt. Aktay, 2003:59).

Örgütlü sivil toplum demokrasinin temelini oluşturmaktadır. Demokrasinin olmazsa olmazını sivil toplum grupları oluşturmaktadır. “Çünkü bu gruplar, bireyleri sosyalleştirme, politize etme toplumda siyasal bilinç yükseltme siyasal kültürü yaygınlaştırma ve devlet üzerinde bir kontrol mekanizması oluşturma gibi işlevlere sahiptirler” (Çaha, 2000: 62–63).

Sonuç

Sivil toplum ve onu temsilen sivil toplum örgütleri 1980'lerden itibaren toplumsal ve siyasal değişimin önemli aktörleri olarak sıkça tartışılmaktadır. Yapılan tartışmalarda vurgu, sivil toplumun demokrasinin gelişmesi ve derinleşmesinde tayin edici rolü üzerinedir. Ancak, bu her koşulda ve her durumda sivil toplumun mutlaka demokratikleşmeye olumlu etki yapacağı anlamına gelmez. Burada önemli olan nokta sivil toplum kuruluşlarının ve devletin demokratik değer ve normları ne kadar içselleştirdiğidir. Sivil toplumun siyasetle ilişkisi sivil toplum örgütlerinin faaliyet gösterdiği toplumsal ve tarihsel bağlamdan ayrı tutulamaz. Toplumda var olan derin kültürel, politik, etnik vb. ayrışmalar sivil toplum örgütlerinin de rengini ve karakterini belirler. Sivil toplum örgütleri demokratikleşme kanallarını geliştirerek siyasal alanın yurttaşlar lehine açılımını sağlayabileceği gibi diğer yandan toplumsal kutuplaşma ve çatışmanın arenası haline dönüşebilirler. Bizim yukarıda tartıştığımız anamoliler –aşırı siyasallaşma, muğlâklaşma ve ikame ilişki biçimleri- buna verebileceğimiz somut örneklerdir.

Sivil toplumla siyasal toplum arasında kurulacak karşılıklı etkileşim, demokrasinin yerleşmesi ve Türkiye’de sivil toplum-siyasal toplum alanında

Sivil Toplumunu Yeniden Siyasetin İçinde Düşünmek

görülen bu anomolilerin aşılması açısından da önem arz etmektedir. Farklı görüşlerin, ihtiyaçların ve çıkarların örgütlenebilmesi ortak bir alanı gerektirmektedir. Bu ortak alan ‘kamusal alana’ karşılık gelmektedir. Kamusal alan sivil toplum ile siyasal toplum arasındaki demokratik tartışma alanını işaret etmektedir. Yani bir nevi köprü işlevi görmektedir. Kamusal alanda, sivil örgütler ve gruplar ne kadar fazla ise, ne kadar farklılıkları bir arada yaşatabiliyor ve birbirleri üzerinde hegemonya kurmaksızın birlikte yaşamayı gerçekleştirebiliyorlarsa sivil toplum o kadar demokratik demektir.

Sivil toplum örgütlerinin toplumsal talepleri demokratik bir platformda tartışması ve bu yolla siyasal alanı etkilemesi demokratik bir kamusal alanının yaratılması ve işlerlik kazandırılmasıyla mümkün görünmektedir. Kamusal alanda yaratılacak tartışma ortamı ve bunun giderek genişlemesi hem sivil toplum örgütleri arasında yatay bir ilişkinin oluşmasına, hem de sivil toplum örgütleriyle devlet arasında demokratik bir ilişkinin kurulmasına zemin hazırlayacaktır. Sivil toplum örgütleri, toplumsal sorunların çözümü için toplumu mobilize ettikleri, aktif ve sorumlu yurttaşlık bilincini geliştirdikleri ve yaydıkları sürece nitel anlamda demokrasiye katkıda bulunacaklardır.

Kaynaklar

- Aksoy M., (2002) “Farklılıkların Birlikteliği Niçin Önemli”, *Radikal İki*, 14 Nisan 2002 Pazar.
- Akşit B., (2003) “Sivil Toplumda Uzlaşmacı Düşünce Yaygınlaşmalı”, *Sivil Toplum Dergisi*, Cilt. 1, Sayı. 1
- Aktay Y., (2003) “Sivil Toplum ve Sıkıntıları: Oryantalizm, Şiddet, Vesaire.”, *Sivil Toplum Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1
- Alpay Ş., (1991) “Türkiye’de Devlet-Sivil Toplum Dengesi Yeniden Kurulmalı”, *Sivil Toplum* (Ed.) Yurdakul Fincancı, İstanbul: TÜSES Yayınları.
- Arato, A. & Cohen J., (1992) *Civil Society and Political Theory*, Cambridge: MIT Press.
- Avcı G., (2000) “Türkiye’de Arayışlara Bir Örnek: İdris Küçükömer”, *Türkiye’de Sivil Toplum Arayışları*, İstanbul: WALD Demokrasi Kitaplığı.
- Aytekin A., (2000) “Deprem, Toplum, Kamusal ve Bir Mücadele Alanı Olarak Devlet”, *Birikim Dergisi*, 130/Şubat.
- Bauman, Z., (1999). *Küreselleşme, Toplumsal Sonuçları*, İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Bilgin, N. , (1997) *Siyaset ve İnsan*, İstanbul: Bağlam Yay.
- Bora T., (1997) “Sivil Toplum Kuruluşları: Demokrasinin Meşruiyet Üreticileri”, *Gazete Pazar*, 2 Mart.
- Çaha Ö., (2000) *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, İstanbul: Gendaş Kültür Yay.
- Çelebi N., (2003) “Üçüncü Bin Yılda Sivil Toplum Kuruluşları Nasıl Olmalıdır?”, *Üçüncü Binyıla Girerken Türk ve Müslüman Dünyasında Sosyo-Kültürel Yapının Yeniden Teşekkülü Sempozyumu*, 6-7 Haziran, s. 235-239.
- Diamond L., (1994) “Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation”, *Journal of Democracy*, C:5, S:3. s.4-17.
- Doğan İ., (2002) *Sivil Toplum*, İstanbul: Alfa Yay.

- Erdoğan Tosun G., (2001) *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet Sivil Toplum İlişkisi*, İstanbul: Alfa Yay.
- Gellner E., (1994) *Conditions, of Liberty Civil Society and Its Rivals*, London: Penquens Books.
- Gladwin, M., (2000). *Çağdaş Toplumsal Hareketlerin Teorisi ve Siyaseti, Sosyoloji Dergisi*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Sayı. 7.
- Göle N., (2003) “Kamusal Alan ve Sivil Toplum Üzerine”, *Sivil Toplum Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2.
- Hall S., (1995) *Yeni Zamanların Anlamı*, İstanbul: Ayrıntı Yay.
- İbrahim F. & Wedel H., (1997) *Ortadoğu’da Sivil Toplumun Sorunları*, İstanbul: İletişim Yay.
- İnsel A., (2002). “Sivil Toplum Kuruluşlarının Meşruiyeti”, *Radikal Gazetesi*, 10 Mart.
- Kadioğlu A., (2001) “Siyaset Olmadan Asla”, *Radikal İki*, 11 Kasım.
- Kadioğlu A., (2002). “Sivil Toplum ve Siyaset”, *Radikal İki*, 26 Mayıs.
- Keyman F., (1999) *Türkiye ve Radikal Demokrasi*, İstanbul, Bağlam Yay.
- Keyman F., (2003) “Devlet Merkezilik, Bireycilik ve Demokratikleşme”, *Radikal II*, 29 Haziran.
- Kışlalı A. T., (1989) *“Demokratik Toplumcu Çağrı”*, İstanbul, ÇYDD Yay.
- Kuçuradi I., (2003) “Düşünen Sivil Toplum, Felsefi Yaklaşımlar-Açılımlar”, *Düşünen Sivil Toplum*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Tarih Vakfı Yay.
- Kuçuradi I., (1998) “Sivil Toplum Kuruluşları: Kavramlar”, *Üç Sempozyum Sivil Toplum Kuruluşları*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Tarih Vakfı Yay.
- Mardin Ş., (1991) *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, Makaleler-I, İstanbul, İletişim Yay.
- Özbudun E., (1998) “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon”, *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*, (Ed.) Elisabeth Özdalga, Sune Persson, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay.

- Sarıbay A. Y., (1994) *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslâm*, İstanbul, İletişim Yay.
- Sarıbay A. Y., (2003) “Sivil Toplum: Universitas mı? Societas mı?”, *Sivil Toplum Dergisi*, Yıl.1, Sayı.1, s. 15–19.
- Tekin S., (2000). “Sivil Toplumun Devletiyle Bölünmez Bütünlüğü”, *Birikim Dergisi*, 130/Şubat.
- Tester K., (1992) *Civil Society*, London: Routledge.
- Touraine A. (1997) *Demokrasi Nedir?*, (Çev:Olca Kunal) İstanbul, YKY.
- Tuncay, M., (2003) “Sivil Toplum Kuruluşlarıyla İlgili Kavramlar”, *Sivil Toplum Dergisi*, Sayı. 1, Cilt.1, s. 9–13.
- Turan İ., (1991) “Sivil Toplum Kurumları ve Özerklik”, *Sivil Toplum* (Ed.) Yurdakul Fincancı, İstanbul, TÜSES Yay.
- Walzer M., (1994) “The Civil Society Argument”, (der). Chantal Mouffe, *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*, London: Verso.
- White G., (1994) “Civil Society, Democratization and Development (I): Clearing the Analytical Ground”, *Democratization*, C:1, S:3. s.375–390.
- Yashın N.Y., (1998) “Bir İktidar Söylemi Olarak Sivil Toplum”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 105–106, Ocak-Şubat.
- Yerasimos S., (2001) “Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul, İletişim Yay.
- Young I., (1998) “İletişim ve Öteki: Müzakereci Demokrasinin Ötesinde”, *Demokrasi ve Farklılık*, İstanbul, WALD, Demokrasi Kitaplığı.